

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN MEDENİYET TEZAHÜRÜ: BEYTÜLHİKME

THE CIVILISATIONAL MANIFESTATION OF ISLAMIC THOUGHT: BAYT AL-HIKMA

Zülal ERKAN

Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
zulalerkan@outlook.com

Sakarya / Türkiye

ORCID: 0009-0000-8548-0506

ÖZET

Bu makalede, İslâm âleminin ilk sistemli ilim müesseselerinden biri olan Beytülhikme'nin kuruluş serüveni, muhtevası ve İslâm medeniyetine bıraktığı izler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilk kısmında Beytülhikme'nin kuruluşuna etki eden Abbâsî halifelerinin zihni arka planına ve tarihsel sürecine odaklanılmıştır. Özellikle ilk Abbâsî halifelerinin ilme ve bilime verdikleri destek ve yönlendirici tutum, Beytülhikme'in başarısının ardındaki en önemli etkenlerden biri olmuştur. Makalede, adı geçen Abbâsî halifelerinin uygulamış oldukları siyasetin yansıması olarak Beytülhikme'nin zaman içinde nasıl şekillendiğine dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, bilimsel gelişmelerin sürekliliğini sadece bireysel çabayla değil aynı zamanda teşvik edici bir devlet politikası ile gerçekleştirdiği fark edilmektedir. Kurum içerisinde faaliyet gösteren âlim, mütercim ve eserleri incelenmiştir. Tercüme ve telif edilen kitapların, birçok münevvere kaynak olması sebebiyle İslâm ilimlerinin nasıl gelişip zenginleştiği gözlemlenmiştir. İslâm coğrafyası kültürel manada en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. 750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsî hânedanına ve Beytülhikme'nin, İslâm dünyasına olan katkılarına bakıldığında, Orta Çağ dönemine ilişkin sıklıkla kullanılan "Karanlık Çağ" tabirinin dönemi eksik ve yanıltıcı bir şekilde ifade ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Abbâsî halifelerinin kuruma olan ilgilerinin azalması, siyasi gerilimin artması ve savaşlar sebebi ile Beytülhikme'deki faaliyetlerin nasıl son bulduğu incelenmiştir. İslâm tarihinde önemli bir yer işgal eden Beytülhikme'nin birçok kadim medeniyete ait eserin korunmasına vesile olduğu tespit edilmiştir. Tercüme faaliyetlerinin, Abbâsî Devleti ile nasıl sistematik bir hale geldiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, İslâm Tarihi, Beytülhikme, Abbâsîler, Tercüme Faaliyetleri, Abbâsî Halifeleri.

ABSTRACT

This article aims to explore the foundation process, content, and lasting impact of Bayt al-Hikma, one of the first systematic scientific institutions of the Islamic world. The initial part of the study focuses on the intellectual background and historical process that influenced the Abbasid caliphs in establishing Bayt al-Hikma.

Particularly, the Abbasid caliphs' support for science and knowledge, along with their guiding role, was one of the primary factors behind the institution's success. The study highlights how Bayt al-Hikma evolved over time as a reflection of the policies implemented by these caliphs. In this context, it is observed that the continuity of scientific advancements was not solely dependent on individual efforts but also on an encouraging state policy. Scholars, translators, and their works within the institution have been examined. The study further observes how the translated and original works served as fundamental sources for many intellectuals, contributing to the enrichment and advancement of Islamic sciences. The Islamic world experienced one of its most intellectually vibrant periods during this era. When assessing the Abbasid dynasty, which ruled between 750 and 1258, and the contributions of Bayt al-Hikma to the Islamic world, it becomes evident that the frequently used term "Dark Ages" provides an incomplete and misleading depiction of the medieval period. The research also examines how the decline of Bayt al-Hikma was triggered by the Abbasid caliphs' decreasing interest in the institution, rising political tensions, and ongoing wars. Finally, it is established that Bayt al-Hikma played a crucial role in preserving numerous works from ancient civilisations. The study seeks to demonstrate how translation activities became a systematic practice under the Abbasid state.

Keywords: Middle Ages, Islamic History, Bayt al-Hikma, Abbasids, Translation Activities, Abbasid Caliphs.

1. GİRİŞ

Kültürel gelişmeler, uygarlıkların ya da kadim geleneklerin birbirleri ile etkileşimde bulundukları dönemlerde gerçekleşmiştir. Bu etkileşimler, medeniyetlerin sadece gelişmesine değil aynı zamanda zenginleşmesine de katkıda bulunmuştur. Arap yarımadasında da İslâmiyet'in yayılması ile Müslümanlar; Suriye, Irak, İran, Mısır vs. bölgeleri fethetmişler ve Mezopotamya, Asur-Babil, Yunan gibi medeniyetlerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu milletlerle ilmi, kültürel ve sosyal manada etkileşim sağlamışlardır. Yaşanan bu yakınlaşmalar ve zaman içinde inanç noktasında çıkan ihtilaflar, tercüme faaliyetlerinin vuku bulmasına ve ilmi alanlarda yapılacak çalışmalara yol açmıştır. Müslümanlar, kendi kültür ve medeniyetlerinin inşasında, tercüme edilen eserler sayesinde çeşitli ulusların bilgi birimlerinden de istifade etmişlerdir.¹

Abbâsiler döneminde, Beytülhikme'nin kurulması ile İslâm âlemi tercüme faaliyetlerinin en yoğun ve verimli dönemlerinden birini yaşamıştır. Burada elde ettikleri tecrübe ve bilgi birikimleri sayesinde, İslâm coğrafyasının adeta bir medeniyet beşiği haline gelmesine katkı sağlamışlardır. Beytülhikme'de gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri hasebiyle Yunan felsefesi, İran ve Hint kültürü, Mezopotamya ve Mısır bilimi vb. ilmi alanlardaki gelişmeler, İslâm dünyasında pozitif bilimin ve sosyal düşüncenin ilerlemesine sebep olmuştur (Demirci, 1996a: 16-19). Beytülhikme, bünyesinde yapılan çeviri faaliyetlerinin yanı sıra zamanla hem kütüphane formu kazanmıştır hem de içerisinde beşerî ve pozitif alanlarda çalışmalar yapılan bir ilim merkezi halini almıştır (Kaya, 1992: 89).

Bu çalışmada, Beytülhikme'nin inşası ve İslâm kültürüne olan katkılarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Makalede Beytülhikme'nin kuruluşunda büyük bir katkıya sahip Abbâsî halifelerinden bahsedilecektir: Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, Hârûnürreşîd'in ve Me'mûn'un kişilikleri ve bu üç halifenin döneminde yaşanan kültürel faaliyetlere odaklanılacaktır. Beytülhikme'nin kuruluşu, işleyişi ve nasıl son bulduğuna dair bilgiler verilecektir. Kurum içerisinde yetişen bazı önemli âlimler ve eserleri incelenecek, tercüme edilen bazı mühim kitaplar aktarılacaktır. Son olarak da Beytülhikme'nin, İslâm medeniyetine ve diğer kültürlerle olan katkısı işlenecektir.

¹ Abbâsî Devleti'ne kadar İslâm coğrafyasında tercüme faaliyetleri sistemli ve bilimsel seviyede gerçekleşmemiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, asr-ı saâdet düzeni muhafaza edilmeye çalışılmış, İslâm dininin kuralları ve kaynağının öğretilmesi amaçlandığı için tercüme faaliyetlerine odaklanılmamıştır. Emevîler döneminde ise eserlerin tercüme edilmesi genel olarak bireysel çabalar ve ihtiyaçlar gereğince gerçekleşmiştir. Bu hususta özellikle önce çıkan isimde Emevî halifesi I. Yezîd'in oğlu Hâlid b. Yezîd olmuştur. Abbâsî Devleti'nden önce çeviri faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. (Varol, 2000; Aslan, 2013; Macit, 2011).

Bu makalede, Beytülhikme'nin işleyişi hakkında, kurum içindeki faaliyet gösteren kişiler ve eserler için Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) *Tabakâtü'l -ümem*, Muhammed İshâk en-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist* isimli kitaplarından, İmam Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Târîhu'l Hulefâ* eserinden ve konunun işlenişine katkı sağlayacak önemli çalışmalardan faydalanılmıştır. Literatüre bakıldığında Beytülhikme'nin müstakıl bir şekilde ele alındığını görülmektedir. Konu itibari ile hem tarih, ilâhiyat, Arap dili, felsefe alanına girdiği için birçok farklı disiplindeki kişiler tarafından çalışılmıştır. Tarih alanında ise konu çok az kişi tarafından ele alınmıştır. Makale içerisinde Beytülhikme'de faaliyet gösteren âlimler ve mütercimler içinde tabakat kitaplarının yanı sıra *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*'nin maddelerinden faydalanılmıştır.

2.BEYTÜLHİKME'NİN KURULUŞU VE YIKILIŞI

İslâm dünyasının, kültürel manada altın çağına büyük katkıda bulunan ve zaman içinde entelektüel bir merkez haline gelen Beytülhikme'nin² temeli Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminde atılmıştır, Hârûnürreşîd (786-809) devrinde kurumun faaliyetleri genişleyerek devam etmiş son şeklini ise halife Me'mûn (813-833) tarafından 832 yılında Bağdat'a almıştır (Avcı, 2000: 9). Beytülhikme bünyesinde; matematik, tıp, felsefe, kelâm, fıkıh, hadis, edebiyat, felekiyat gibi hem pozitif hem de beşeri disiplinlerde eserler kaleme alınmış ve tercüme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Beytülhikme'nin kuruluşunu ve işleyişini anlayabilmek için Me'mûn'dan önceki Abbâsî halifeleri olan Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Hârûnürreşîd'in, ilmi kişiliklerini ve kültürel alanlardaki çalışmalarını incelemek gerekir çünkü onların döneminde gerçekleştirilen faaliyetler, Beytülhikme'nin çekirdeğini teşkil etmiştir (Kaya, 1992).

Abbâsîlerin ikinci halifesi olan Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775), siyasi başarılarının yanı sıra dinî ilimlerde, edebiyat ve dil alanındaki yetenekleri ile de ön plana çıkmaktadır. Mansûr, halifeliği döneminde bünyesinde birçok âlim ve şairi himaye etmiştir. İranlı Hasan b. Sehl, Abdullah b. Mukaffa', Nastûri, Yahudi Maşallah bu isimlerden bazılarıdır. Tıp ve astronomi alanlarında kitaplar tercüme ettirmiştir. Yuhannâ b. Bıtrık ve oğluna, Hipokrat, Calinos kitaplarını ve Batlamyus'un *Mecisti* eserini Yunancadan, Arapça'ya çevrilmesini sağlamıştır (Demirci, 1996a: 44-45). Halife Mansûr'un yaşadığı mide rahatsızlığını tedavi etmesi amacı ile Cündişâpûr ilim merkezinin başhekimisi olan Cûrcis b. Cibrâil Buhtîşû, Bağdat'a getirilmiştir. Cûrcis, yedi yıllık bu süreç içerisinde tıp ile alakalı birçok kitabı Arapça'ya tercüme etmiştir. Yaşlandıktan sonra da kendi yerine talebesi olan İsâ b. Şehla'yı bırakmıştır. Bu ilk temastan sonra Cündişâpûr ile kültürel bağ devam etmiştir, bu akademiye yetişen hekimler, Bağdat'a giderek Abbâsî sarayında doktorluğun yanı sıra tıbbî alanlarda teorik çalışmalarda bulunmuştur. Halife, elçiler aracılığı ile Bizans imparatorluğundan matematik ve mantık alanlarında kitapların getirilmesi için talepte bulunmuştur. Hindistan'dan birçok bilgini sarayına davet etmiştir (Demirci, 1996a: 31-32) ve bu şekilde birçok münevver ve çeşitli eserleri kendi hanesine toplamayı başarmıştır. Mansûr; Süryânîce, Kıptîce, Sansritçe, Grekçe ve Farsça'dan, Arapça'ya tercüme ettirdiği eserleri muhafaza etmek için sarayında, kütüphane mahiyetinde sayılabilecek bir oda tahsis etmiştir (Bozkurt, 2003: 6), buraya da "Hizânetü'l-Hikme" adı verilmiştir. Bu alan zaman içinde tekâmül göstererek Beytülhikme kütüphanesine dönüşecektir (Kaya, 1992: 89).

Abbâsîler'in beşinci halifesi olan Hârûnürreşîd (786-809) döneminde ilim ve bilim alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Kendisi tercüme faaliyetlerine önem vermiş, Grekçe, Süryânîce, Sanskritçe birçok eseri Arapça'ya tercüme ettirmiştir (Bozkurt, 1997: 261).

² Kaynaklarda, Beytülhikme bazen "Hizânetü'l-Kutup" bazen de "Hizânetü'l-Hikme" olarak geçmektedir. "Hizâne" tabiri "Hazine" kelimesi ile aynı kökten gelmektedir ve ikisi de önemli şeylerin muhafaza edildiği yer olarak benzer anlamda kullanılmaktadır. Fakat "Hizane" kelimesi, İslâm kültür âleminde, kütüphaneleri ifade etmek için kullanılmıştır. "Beyt" ise hem "ev" anlamında hem de insanların çalıştığı kurum manasına gelmektedir. "Hikme" ise felsefe yerine kullanılmaktadır. Yalnızca bir kütüphane iken Hizânetü'l-Hikme olarak anılan bu kurum, eserlerin çoğaltması ve muhtevasının genişlemesi ile Beytülhikme halini almıştır. Bu sebeple de Beytülhikme tabiri daha çok halife Me'mûn döneminde kullanılmıştır. Beytülhikme tabirine dair ayrıntılı bilgi için bk. (Demirci, 1996a: 52-53).

Âlimlerin himaye edilmesi hususunda, İslâm medeniyeti en parlak dönemlerinden birine şahit olmuştur. Hârûnürreşîd, münevverlere ve çeviri faaliyetlerine verdiği desteğin yanı sıra kendisi de sarayında, din ve siyaset gibi birçok konuda tertiplendiği ilmi münazaraların içinde bulunmuştur (Demirci, 1996a: 37). en-Nedîm'in, *el Fihrist* kitabında aktarıldığına göre kelâm ilmi ile uğraşan Ebû Sehl el-Fadl b. Nevbaht, Allân eş-Şuûbî, Hârûnürreşîd döneminde Beytülhikme'nin müdürü olarak tayin edilmiş ve eserlerin, Pehlevîce başta olmak üzere diğer dillerden Arapça'ya çevrilmesinde önemli bir rol oynamışlardır (en-Nedîm, 2019: 878). Hârûnürreşîd'in, Bizans imparatorluğuna yaptığı seferler neticesinde Anadolu'da Ankara, Ammuriye şehirlerinden, Yunan aydınlarına ait matematik, felsefe ve tıp alanında birçok eser toplanmıştır. Bu kitapların çoğaltılması ve çevrilmesi için Yuhannâ b. Mâseveyh ve Nevbaht görevlendirilmişti. Bu dönemde Beytülhikme de görev alanların sayısı ve tercüme faaliyetleri artış göstermiştir. Hârûnürreşîd döneminde vezirlik yapan Yahyâ b. Bermek, özellikle Farsça, Hintçe ve Grekçe dillerindeki kitapların çevrilmesinde gayret göstermiştir. Hint tıbbının, İslâm coğrafyasında gelişmesi için Menke, Bâziyer, Hintli Sindbâd, Korbulkul gibi meşhur hekimlerin gelmesini sağlamıştır (Demirci, 1996a: 47-48). Hârûnürreşîd'in ilme verdiği önemin bir göstergesi mahiyetinde gayri müslimlerden cizye karşılığında kitap talep edilmiş, Hizânetü'l – Hikme'nin gelişmesi ve zenginleşmesi için büyük bir gayret göstermiştir (Bozkurt, 1997: 261).

Halife Me'mûn' (813-833) da babası Hârûnürreşîd gibi ilim ve çeviri faaliyetlerine önem vermiştir. Ebû Muhammed el-Yezîdî tarafından küçük yaşta eğitim görmüş, aldığı eğitimler sayesinde fıkıhta, Arap dilinde ve tarihte uzman hale gelmiştir. İleri yaşlarında ise felsefe ve antik Yunan ilimleri ile ilgilenmiştir (Suyûtî, 2019: 369). Kendisi de ilmi çalışmaların bilfiil içinde bulunmuş, hilafet makamına entelektüel bir boyut kazandırmıştır. Me'mûn'un döneminde, tercüme faaliyetleri hızlanmış ve şekil değiştirmiştir, eserler doğrudan Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilmeye başlanmıştır (Bozkurt, 2004: 104). en-Nedîm'e göre Abbâsî döneminde felsefe ve diğer ilimlerde kitapların çoğalmasının sebebi Halife Me'mûn'un, Aristoteles ile ilgili gördüğü rüya olmuştur.³ Me'mûn, rüyasında Aristoteles'e güzel nedir, diye bir soru yöneltir ve bunun üzerine soru ile cevap şeklinde sohbet başlarlar. en-Nedîm, rüyada geçen diyalogu şu şekilde aktarmıştır:

...O 'Akla güzel gelendir.' dedi. 'Sonra nedir?' dedim. 'Şeriatla güzel olandır.' dedi. 'Sonra nedir?' dedim. 'Cumhura güzel gelendir.' dedi. 'Sonra nedir?' dedim. 'Sonrası yok.' dedi. Başka bir rivayete göre, 'Daha söyle.' dedim. O da 'Sana altını tavsiye eden, nazarında altın gibi olsun. Sana tevhi'di (Allah'ın birliğini) tavsiye ederim.' Dedi (2019: 788).

Halife Me'mûn, Bizans İmparatoru Theophilos'a mektup göndererek eski Yunanca yazmaların bir kısmını talep etmiş bunun yanı sıra Haccâc b. Yûsuf b. Matar, Yuhannâ b. Mâseveyh, Yuhannâ b. Bıtrık gibi ilim adamlarını Bizans'a göndermiş ve oradan matematik, tıp, musiki gibi alanlardaki eserlerin, Arapça'ya tercüme edilmesini istemiştir (Kaya, 1992: 89). Savaş tazminatı olarak Kıbrıs emirinden sahip olduğu kitapları göndermesini talep etmiştir (Demirci, 1996a: 50). Me'mûn'un halifeliliği döneminde, ilmi çalışmalar öyle mühim bir hale gelmiştir ki Abbâsî Devleti, hikmete dayalı bir hükümet halini almıştır. İlim erbabı korunup kollanmıştır, halife bizzat âlimlerle arkadaşlıklar kurmuştur, bu âlimler de dönem içinde büyük bir itibar kazanmışlardır. Halifenin ayrıca muhaddislere, kelamcılara, dilcilere, tarihçilere, fıkıhçılara, şiir ve nesep âlimlerine karşı tutumu da çok hoşgörülü olmuştur. Halifenin bu tavrı nedeni ile aydınlar ilim yolunda ilerlediler, irfan ve fen alanında birçok kişi felsefenin çeşitli alanlarını öğrendi, kitaplar kaleme aldı. Bu münevverler daha sonraki nesiller için eğitim yolunu hazırladılar, İslâm edebiyatının temellerini attılar (en-Endelüsî, 2014: 136).

³ en-Nedîm'in, felsefe ve diğer alanlarda tercüme faaliyetlerinin artmasının sebebinin sadece Me'mûn'un rüyasına bağlayan yorumu hakkında bazı ihtilaflar bulunmaktadır; bu kitapların çoğalmasını hem Me'mûn ilme olan düşkünlüğü hem de Mu'tezile mezhebinin hânedanlık tarafından kabul edilmesi olduğu hususunda fikirler bulunmaktadır. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. (Demirci, 1996a: 100).

Me'mûn, tercüme faaliyetlerini bir adım ileri taşımakla kalmamış, Beytülhikme kurumu içerisinde müspet ilimler ve sosyal bilimler alanında birçok eserin yazılmasına önayak olmuştur. Me'mûn'un girişimleri ile Beytülhikme, bünyesinde rasathanenin de bulunduğu akademik bir form kazanmış, Me'mûn bu başarısı ile önceki Abbâsî halifelerinden ayrılmıştır (Polat, 2015: 28). Halife, Beytülhikme'nin muhtevasını zenginleştirmek için büyük bir çaba göstermiş, halkın buradaki kitaplardan faydalanması için geniş bir okuma salonu yaptırmıştır, ilmi toplantılar ve münazaralar düzenleyip, kendisi de bizzat iştirak etmiştir (Demirci, 1996a: 50-51). Beytülhikme kurumunun daha düzenli ve planlı hale gelmesi, tarihsel bağlamda yine Me'mûn dönemine denk gelmektedir. Yaşanan bu gelişmeler, İslâm tarihinin kültür ve medeniyeti açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Bilhassa Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hârûnürreşîd ve Me'mûn'un karakterleri ve ilme olan özel ilgileri sayesinde, Beytülhikme zaman içinde fiziki ve işlevsel açıdan gelişip- genişlemiştir. Kurum hem pozitif hem de beşerî ilimlerin beşiği haline dönüşmüştür. Me'mûn, kendisinden sonra da Beytülhikme'nin varlığını sürdürebilmesi için kurumu, vakıf müesseseleri ile garanti altına almaya çalışmıştır. Fakat Me'mûn'dan sonra tahta geçen Mu'tasım-Billâh (833-842), önceki halifelerin sergilemiş olduğu özeni gösterememiştir. Hilâfet merkezini Bağdat'tan Sâmerrâ şehrine taşıması Beytülhikme'yi korumasız bırakmıştır. Bir sonraki halife olan Vâsiq-Billâh'ın (842-846), ilme olan düşkünlüğü sebebi ile Beytülhikme'deki çeviri hareketleri tekrar canlanmıştır. Halife Mütevekkil-Alallah (847-861) döneminde ise Huneyn b. İshâk bu müessesenin başına getirilmiştir ve Me'mûn'un politikaları izlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra halifelik makamına gelen Mu'tez-Billâh (866-869) ve kardeşi Müstâin-Billâh (861-862) arasında çıkan siyasi gerilim, Beytülhikme'yi olumsuz manada etkilese de bu dönem, halifelik merkezi tekrardan Bağdat'a yani Beytülhikme kurumunun yanına taşınmıştır. Sonraki Abbâsî halifeleri, Beytülhikme'nin işleyişinde ve gelişmesinde ne yazık ki Mansûr, Hârûnürreşîd ve Me'mûn kadar başarılı olamamıştır.

Beytülhikme, X. yüzyıla kadar varlığını ve çalışmalarını devam ettirmiştir. Ama siyasi olaylar, savaşlar ve dinî sebepler ile zaten eski ruhunu kaybeden Beytülhikme hakkında, çalışmalarda pek söz edilmemeye başlanmıştır (Demirci, 1996a: 141-144). Beş yüz yıldan fazla İslâm âlemine kaynak oluşturan bu ilim merkezi, 1258 yılında İlhanlı Devletinin hükümdarı Hülâgû tarafından yıkılmıştır (Kaya, 1992: 89). Bağdat'ın ateşe verilmesi ile birçok kadim medeniyetin mirası, tarihin tozlu sayfalarına karışmış, geriye sadece başka şehirlere taşınan kitapların nüshaları kalmıştır.

3.BEYTÜLHİKME'NİN MUHTEVASI VE İŞLEYİŞİ

Beytülhikme'de mütercimlerin yanı sıra müdür-reis, mücellit, müellif, müstensih, münavil, âlim ve başka diyarlardaki kitapları toplamak ve getirmekle görevli kişiler bulunmaktaydı. Selm el-Harranî, Huneyn b. İshâk (Demirci, 1996a: 75), Ebû Sehl el Fadl b. Nevbaht, Sehl b. Hârûn b. Râhiyûn ed-Destümeysânî, bu kurumda müdürlük görevini ifa etmişlerdi. İbn Ebû'l-Harîş, Beytülhikme'de halife Me'mûn için mücellit olarak çalışmıştı, müstensih olarak görev alan önemli isimlerden biri de Allân b. eş-Şuûbî olmuştu (en- Nedîm, 2009; 878, 384, 44, 362). Kurum içinde kitapların istiflendiği hücreler, odalar ve aynı zamanda halkın kitaplardan faydalanması için okuma salonları da bulunmaktaydı (Kaya, 1992: 89). Bu bilgiler kapsamında Beytülhikme'nin idaresini temsil eden bir yöneticinin ve belli hizmet çalışanlarının bulunduğunu söyleyebiliriz. İçerisinde birçok kitabın bulunduğu bu kurumda kitapların nizamından sorumlu olup, kolay ulaşılabilir hale getirecek görevlilerde de bulunmaktaydı. Münaviller, bu görevden sorumlu olup günümüz kütüphane çalışanlarıyla aynı minvalde işler yapmaktaydı (Demirci, 1996a: 88-89). Hızır Ahmed Atâullah'un *Beytü'l-hikme fî asri'l-Abbasiyyîn* eserinde aktarıldığı üzere Halife Me'mûn'un bir kitabı bulmak için katalogları incelediği, bulamadığın da bu duruma öfkelenerek Hasan b. Sehl'e nedenini sorduğu aktarılmaktadır. Bu rivayet yorumlandığında, Beytülhikme'de kitapların müelliflerine, isimlerine ve içeriklerine göre katalog haline getirilmiş olduğu çıkarımını yapabiliriz (Demirci, 1996a: 72-73). Bu sebeplerden dolayı Beytülhikme'yi sadece kitapların muhafaza edildiği bir yer olarak tanımlamak eksik bir ifade biçimi olacaktır.

Beytülhikme'deki istihdam zümresine emekleri karşılığında maaşlar ödenmiş olup, onları çalışma faaliyetlerinden alıkoyabilecek engeller de ortadan kaldırılmıştır. Mütercimler, tercüme ettikleri kitap karşılığında, eserin ağırlığı kadar altın verilerek teşvik edilmişlerdir (Atâullah, ts:372; Aktaran: Erdem, 2013: 66). Mütercimler ve farklı ülkelerden, Beytülhikme'ye kitap taşıyanlar hem Abbâsî idarecileri hem de halkın önde gelenleri tarafından finanse edilip desteklenmiştir. Kaynaklarda Yahyâ b. Ebû Mansûr'un oğlu olan Benü'l-Müneccim'in, mütercimlerden bir gruba ayda 500 dinar tercüme ücreti ödediği aktarılmaktadır (en-Nedîm, 2019: 790). Görevlilerin hem yöneticiler hem de halk tarafından desteklendiği görülmektedir. Bu tarz nakdî karşılıkların, Beytülhikme'deki mütercimler için teşvik edici olması muhtemeldir.

4. BEYTÜLHİKME'DE GÖREV ALAN BAZI ÂLİMLER VE ÇALIŞMALARI

Abbâsî yöneticileri, Beytülhikme'de din veya ırk ayrımı yapmadan mütercimlere, âlimlere maddi ve manevi destek sağlayarak, kurum içindeki çalışmaların sistemli ve sürekli bir şekilde ilerlemesinde etkili olmuşlardır. Beytülhikme'deki görevliler birçok farklı dinî, etnik ve meslek gruplarından oluşmaktaydı. Ekseriyetle Nasturî olan mütercimlerinin içerisinde Sâbiî, Ya'kûbî, Zerdüş gibi farklı dinî gruplar; Hint, Fars, Süryani, Yunan kökenli muhtelif etnik zümreler ve astronomi, matematik, hekim gibi çeşitli mesleklerden kişiler bulunmaktaydı (Erden Biçer, 2020: 60).

Beytülhikme kurumu içerisinde mütercimler, Grekçe, Farsça, Hintçe, İbranice, Süryanice, Kıbtice, Nebatice, Sudanca, Soğdça ve Lâtince gibi birçok dile hâkimdi ve bu dillere ait eserleri tercüme ediyorlardı (Demirci, 1996a: 84). Kaynaklar da geçtiği kadarı ile Yunancadan, Arapça diline çeviri yapanların sayısı 47, Farsça'dan, Arapça'ya tercüme edenlerin sayısı ise 18 kişiydi. Genel olarak şuûbiyye akımına dâhil olan veya bu harekete inanan mütercimler, Farsça'dan, Arapça'ya tercümeler de bulunarak, Fars kültürü ve bilgi birikimini, Sasânî Devlet anlayışını taşıyan eserleri çevirmişlerdi. Hintçe'den Arapça'ya tercüme yapanların sayısı ise 11 kişiydi (Demirci, 1996a: 81-83).

Beytülhikme'de kitaplar, çeşitliliği ve sayısı bakımından da büyük bir zenginliğe ulaşmaktaydı. Günümüzde kullanılmayan bazı dillere ait eserler, Beytülhikme haznesinde toplanmıştı. *el-Fihrist* eserinde aktarıldığına göre halife Me'mûn döneminde tercüme ettirilen Himyeri dilinden bir eserin olduğu ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) dedesi Abdülmuttalib b. Hâşim'e ait bir belgenin, kurum içinde himaye edildiği ifade edilmiştir (en-Nedîm, 2019: 32). Bu nadir eserler hakkında daha ayrıntılı bilgiye ulaşmak ise son derece sınırlı düzeyde kalmıştır.

Bu başlık altında Beytülhikme'de bulunan tüm âlimleri ve eserlerini tek tek ele almak, çalışmanın metodolojik sınırları içerisinde mümkün görünmediği için en meşhur mütercimlere, âlimlere ve bazı eserlerine odaklanmaya çalışılacaktır.

İranlı hatip Abdullah b. el-Mukaffa'(ö.142/759), Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kâtibidir. *Tabakâtü'l-Ümem* kitabında Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapan ilk kişi olarak nakledilmektedir. Mantık alanında ilk meşhur âlimlerden sayılmaktadır. Porfirius'un *İsâgucî* adlı eserini, fasih bir üslup ile Arapça'ya tercüme etmiştir. Hintlilere ait *Kelîle ve Dimne* kitabını Arapça'ya çevirerek. Arap edebiyatına fabl tarzını kazandırmıştır. Edebiyat ve siyaset alanında eserler kaleme almıştır. Halife Mansûr'a hitaben *el-Yetime* risâlesini yazmıştır (Endülüsî, 2014: 138). Farsça'dan, Arapça'ya çevirdiği kitaplar arasında İran tarihini ve edebiyatını anlatan *Hudaynâme* ve *Âyinnâme* gibi eserler de bulunmaktadır (Demirci, 1996a: 45). Birçok çalışması ile gelecek nesillere örnek teşkil etmiştir. Yazım dili ve kullandığı nesir yazım türü ile de birçok âlimi etkilemiştir (Durmuş, 2000: 132).

Muhammed b. el-Fezârî (ö. 808), astronomi ilmi ile ilgilenmiştir. Halife Mansûr döneminde, Hindistan'dan astronomi alanında *Sindhind* adlı eser getirilmiştir. Halife bu kitabın tercüme edilmesini ve daha sonra da kitaptaki bilgiler çerçevesinde bir zîc yazılmasını istemiştir, bu görevi de el-Fezârî üstlenmiştir (Endülüsî, 2014: 108). Aynı zamanda el-Fezârî, İslâm tarihinde yıldızların konumunu saptamak için ilk usturlap üreten kişi olmuştur (en-Nedîm, 2019: 874).

Yuhannâ b. Mâseveyh, Halife Hârûnürreşîd'in oğulları Emin ile Me'mûn'a tabiplik yapmıştır. Hârûnürreşîd, Bizans'ta fethettiği topraklardaki kitapların tercümesi için Yuhannâ'yı görevlendirmiştir. Usta bir mütercim olmasının yanı sıra tıbbı da birçok eser kaleme almıştır. Yetiştirdiği öğrencisi Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk, İslâm coğrafyasında işinin ehli mütercimlerden biri olarak sayılmaktadır (Endelüsî, 2014: 108).

Harezmî, tam adı Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî'dir. Beytülhikme'deki en verimli dönemi, Me'mûn'un halifeliği zamanına denk gelmiştir (en-Nedîm, 2019: 878), kurum bünyesinde bir bölümün mesuliyeti kendisine tahsis edilmiştir. Harezmî, Hint sayılarını, Mezopotamya matematiğini ve Yunanlı Batlamyus'un yöntemlerini harmanlayarak sistematik biçimde cebir ilminin temellerini oluşturmuştur. Harezmî'nin kaleme aldığı *Kitâbü'l-Muhtasar fî'l-cebr ve'l-mukâbele* kitabında cebir ifadesini barındıran ilk matematik eseri olma özelliğini taşımaktadır (Fazlıoğlu, 1997: 225). Kitabın mukaddimesinde yazılana göre halife Me'mûn, günlük ticari hesaplamaların, tereke paylaşımının, arazi ölçümlerinin ve su seviyesinin artışı hesaplanması ihtiyacı doğrultusunda, talepte bulunmuş bunun üzerine Harezmî bu eseri kaleme almıştır. Yine halife Me'mûn'un isteği üzerine, kendisiyle birlikte 69 aydının çalışmalarıyla coğrafya alanında *Sûretü'l arz* adlı eser yazılmıştır (Demirci, 1996a: 125-126). Harezmî'nin astronomi alanında da çalışmaları bulunmaktadır; Muhammed b. el-Fezârî'nin zîciniden mülhem, İslâm dünyasında meşhur hale gelecek zîcini yazmıştır (Endelüsî, 2014: 140) ve daha birçok konuda kıymetli eseri bulunmaktadır.

Sehl b. Hârûn'un tam adı Sehl b. Hârûn b. Raheyun ed-Destümeysânî'dir. Me'mûn'un döneminde, Beytülhikme'de müdür ve araştırmacı olarak bulunmuştur. Fars kökenli ve Şuûbî hareketindendir, şairlikle ilgilenmiştir. Beytülhikme'de müdürlük makamında kendisine eşlik eden Saîd b. Hüreym de belîğ, fasih bir risale yazmıştır (en-Nedîm, 2019: 368-370). Sehl b. Hârûn, Arap ve Fars edebiyatını harmanlayarak yeni bir türün ortaya çıkmasında öncü olmuştur. Abdullah b. el-Mukaffâ'nın yazım dilinden ve fabl türünde yaptığı çeviriden çok etkilenmiştir. Atasözleri, öğüt verici kelimeleri ve fabl vs. birçok alanda telif ettiği eseri ile beğeni toplamıştır (Azimli, 2009: 319). Huneyn b. İshâk, tam adı Huneyn b. İshâk el-İbâdî Ebû Zeyd diye geçmektedir. Tıp ilmi ile ilgilenmektedir, Yunanca, Arapça, Süryanice gibi birkaç farklı dili çok iyi konuşmaktadır. Halife Me'mûn'un himayesinde, tercümelerinin birçoğunu Benî Mûsâ'ya yapmıştır. Kitap toplamak için Rum başta olmak üzere pek çok coğrafyayı ziyaret etmiştir. Eflatun'un yazdığı *Kitâbü's-Siyâse* kitabını şerh etmiş, *Kitâbü Timavs* ve Aristo'ya ait *Kategorias* eserini tercüme etmiştir. Kendisi de birçok kitap kaleme almıştır (en-Nedîm, 2019: 930, 32, 800, 808).

Kindî, İslâm tarihinde felsefe ile meşgul olduğundan halk nezdinde filozof adıyla şöhret bulan ilk isim olmuştur. En bilindik eserlerinden biri *Femû'z-zeheb* adlı *Kitâbü't-Tevhid*'dir. Bu kitap âlemin yaratılışı hakkında olup Eflâtun ekolüne uygun olarak kaleme alınmıştır. Müzik alanında *el-Mûnîs*, mantık alanında ise *Risâle fî tesliyeti'l-ahzan*, *Âdâbü'n-nefs*'i yazmıştır. Maniheistlere reddiye olarak ise *Mâhiyetü mâ ba'de't-tabî'a*, *İsbâtün-nübüvve* eserlerini kaleme almıştır (Endelüsî, 2014: 144). Halife Me'mûn'un takdirini kazanmasının yanı sıra aynı zamanda Beytülhikme'de hem âlim hem de mütercim kadrosu içinde bulunmuştur. Me'mûn, Mu'tasım-Billâh ve Vâsik-Billâh'tan da destek görmüştür (Kaya, 2002: 42). Kindî küre konusundaki eserleri, astronomiye, geometriye, feleklere, tıbbı, astrolojiye (ahkâmiyyât), cedele (diyalektiğe), nefsiyyâta (psikoloji), siyasete, tabîî ve başka olaylara, mesafelere ve takdime (tekaddümiyyat) dair birçok çeşitli konuda eserler kaleme almıştır. Ahmed b. et-Tayyib, Kuveyrî gibi birçok talebe ve kâtip yetiştirmiştir (Endelüsî, 2014: 28, 30, 836, 840, 842, 846).

Ebû Mansûr ve Hârûnürreşîd dönemindeki mütercimlerin birçoğu Me'mûn döneminde ve sonrasında da Beytülhikme'deki çalışmalarına devam etmişlerdir. Felsefe, tıp, edebiyat vb. birçok alanda uzman, pek çok âlim Beytülhikme bünyesinde bulunmuş ve çalışmaları ile kurumun ilmi manada zenginleşmesine sebep olmuşlardır.

5.BEYTÜLHİKME’NİN İSLÂM COĞRAFYASINA VE DİĞER MEDENİYETLERE KATKISI

Farklı kültürlerle tanışmanın, hayata dair başka perspektifler kazanmanın en öğretici ve hızlı yollarından biri kitaplardan geçmektedir. Abbâsî halifeleri de başka medeniyetlerin kültür, sosyal ve bilimsel gelişmelerini kendi hanesine katıp, Beytülhikme’de kitapları tercüme ettirerek yeni kazanımlar elde etmişlerdir. Kurum zaman içinde bir ilim yuvasına evrilmiş, bünyesinde birçok mütercimin, müellifin ve farklı alanlarla yetkin âlimlerin yetişmesini sağlamıştır.

Beytülhikme hanesinde bulunan pek çok mütercim ve aydın sayesinde, İslâm felsefesi alanında önemli gelişmeler katedilmiştir. Halife Me’mûn’un, felsefeye olan özel ilgisi nedeni ile Aristoteles ve Eflatun (Demirci, 1996a: 101-102) başta olmak üzere birçok felsefe kitabı Arapça’ya çevrilmiş veya hulâsa edilmiştir. İlk İslâm filozofu olarak kabul edilen Kindî, Beytülhikme bünyesinde felsefe alanında eserler kaleme almıştır. Bu hususta gerçekleştirilen tüm çalışmalar sayesinde İslâm medeniyeti, Batı filozoflarının düşünsel zenginlikleri ile tanışmış ve İslâm felsefesi alanında çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Tıp alanında da birçok gelişmeye şahit olunmuştur. Telif edilen ve tercüme edilen birçok eserle birlikte tıp sahasında yetişen âlimler, İslâm tıbbının gelişmesine ve şekillenmesine sebep olmuştur. Matematik ve astronomi alanlarında ise cebir ve trigonometri geliştirilmiş, astronomik olaylar hesaplanmıştır. Me’mûn tarafından kurulan rasathane de astronomlar gözlerle de bulunmuşlardır, yeni zîciler yazılmıştır (Endelüsî, 2014: 21) Burada gerçekleştirilen ölçümler sayesinde beldeler arasındaki mesafeler hesaplanmış, dünya ile güneş ve dünya ile ay arasındaki uzaklık ölçülmüştür, Ekvatorun uzunluğu neredeyse günümüzdeki ölçümlerle aynı doğrultuda hesaplanmıştır (Demirci, 1996b: 13).

Yunan felsefesi ile mantık alanındaki eserlerin tercüme edilmesi ve münazara edilmesi sonucunda İslâm âleminde, dinî ilimlerin gelişmesine katkı sağlanmıştır. Beytülhikme bünyesinde, eğitim ve bilime ehemmiyet verilmiştir, bilhassa halife Me’mûn devrinde sunulan konforlu ortam sayesinde âlimler, filozoflar, mütercimler için Beytülhikme cezbedici bir yer haline dönüşmüştür. İslâm dünyasının önemli isimlerinden Harezmî, Râzî gibi birçok âlim, Beytülhikme ile ortak bir geçmişe sahiptirler. Kindî felsefe çalışmalarını burada gerçekleştirmiştir, Harezmî cebir ilmini geliştirirken kurum içindeki kaynaklardan faydalanmıştır. Daha alanında uzman pek çok kişi Beytülhikme’den etkilenmiş ve kuruma birçok katkıda bulunmuştur (Erdem, 2013: 70-71)

Beytülhikme’yi diğer müesseselerden ayıran özelliklerinden biri de birçok farklı konuda, dilde, dinde kitabı hanesinde muhafaza etmesi olmuştur. Neredeyse tüm antik çağın zengin mirası, tercüme edilerek veya hulâsa edilerek, kültürel ve sosyal gelişim yaşanmıştır. Beytülhikme aynı zamanda hem Arapça’nın gelişmesine hem de bir bilim dili haline gelmesinde yardımcı olmuştur. Eserler çevrilirken Arapça’da anlam bütünlüğünü sağlamak için karşılığı olmayan kelimeler, terimler için Harezmî, Kindî, Huneyn b. İshâk gibi alanında uzman âlimler tarafından, yeni kelimeler üretilmiştir. Onuncu yüzyılda Arapça dilinin mahiyeti öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, bu dönemde yaşayan aydınlar için Arapça bilmek, neredeyse var olan birçok bilginin kaynağına ulaşmanın yolu olmuştur. Bu yıllarda Arapça bilen bir aydın; Bâbil’in felekiyat uygulamalarına, Antik Yunan düşünce geleneğine, Mısır’ın matematik ve tıbbına, Hindistan’ın astrolojik gelişmelerine vb. birçok medeniyetin edebi eserine, tarihine, siyasetine, sosyo-kültürel gelişmelerine vs. vakıf olabiliyordu. Beytülhikme’de tercüme edilen pek çok eserin okunması ve aktarılması için Arapça bilmek neredeyse mecburi halini almıştı. Bu şekilde Arapça, Orta çağ’da bilimin ve felsefenin taşınmasında kaynak dil haline gelmişti. Beytülhikme ve bünyesinde bulunan âlimler, kendisinden sonra kurulacak olan kütüphanelere, rasathanelere ve medreselere de etki etmiştir (Erdem, 2013: 69-70). Filozof ve hekim olan İbn Sînâ ile İbn Rüşd, astronomi, fizik ve tıp alanında pek çok eser veren Bîrûnî gibi İslâm âleminin kıymetli ilim adamları, Arapça sayesinde neredeyse bütün medeniyetlerin bilgi birikimine ulaşarak *eş-şifâ*, *Tefhim*, *Külliyat* vb. eserler kaleme almışlardır (Demirci, 1996a: 14).

6. SONUÇ

Abbâsî hânedanlığının geniş bir coğrafyaya hükmetmesi, sınır komşularının çoğalmasi ile birçok farklı kültür ve medeniyeti bünyesi altında toplamıştır. Bu genişleme başka medeniyetlerin bilgi birikimlerinden faydalanmanın yolunu kolaylaştırmıştır. Beş asırdan daha uzun bir süre yönetimi elinde tutan Abbâsî Devleti zaman içinde astronomi, coğrafya, felsefe ve matematik vb. alanlarda yapılacak çalışmalara ihtiyaç duymuştur. Özellikle halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, Hârûnürreşîd'in ve Me'mûn'un ilme olan özel ilgisiyle Bağdat'ta kurulan Beytülhikme'de tercüme faaliyetleri ve bilimsel çalışmalar adeta bir devlet politikası haline gelmiştir. Bu çalışmalar neticesinde Bağdat şehri, ilmin ve felsefenin merkezi durumuna ulaşmıştır. İslâm coğrafyasında bu dönem tercüme faaliyetleri sistematik bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır. Tercüme edilen eserlerin muhafaza edilmesi ile önce kütüphane formu kazanan Beytülhikme zamanla içerisinde birçok kıymetli âlimi, mütercimi, eseri ve çalışmayı bulunduran akademik bir kimlik kazanmıştır. Halifelerin maddi ve manevi teşviki, birçok farklı etnik kökene ve inanca mensup münevverin kurum içinde toplanmasını sağlamıştır. Bu hoşgörölü ortamda yetişen âlimler, filozoflar İslâm medeniyetinin gelişmesine ve şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Beytülhikme bünyesinde gerçekleştirilen çalışmalar, sonraki dönemlerde gelişen fikri ve ilmi hareketler için önemli bir nûve olmuştur. Beytülhikme, kendisinden sonra kurulacak akademilere, kütüphanelere, üniversitelere örnek teşkil etmiştir. Tercüme faaliyetleri ve telif edilen eserler sayesinde Arapça dili adeta kaynak dil haline gelmiştir. Beytülhikme sadece İslâm dünyasını değil Doğu'da ve Batı'da birçok medeniyeti de etkisi altına almıştır. Farklı kültüre ait kitapların tercüme edilmesi ve nüshalarının farklı bölgelere gönderilmesi sayesinde eserlerin muhafaza edilmesine hem de günümüze ulaşmasında yardımcı olmuştur. Orta Çağ'da, İslâm aydınlanmasının ve medeniyetinin nasıl meydana geldiğini anlamak için Abbâsî hânedanlığına ve Beytülhikme'de yaşanan sosyal ve kültürel gelişmeleri incelemek gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Aslan, F. B. (2013). "İslam Öncesi Dönemden Emevi Döneminin Sonuna Kadar Tercüme Faaliyetleri", *Eskiye Dergisi*, 27:1 65-176.
- Atâullah, Hızır Ahmed. (ts.) *Beytül-Hikme fî Asri'l-Abbasiyyîn*. Daru'l Fikri'l Arabi, Kahire.
- Avcı, N. (2000). "İslam Dünyasında Kütüphaneciliğin Doğuşu ve İlk Örnekleri (Beytül-Hikme'den Daru'l-Hikme'ye)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 5-14.
- Azimli, M. (2009). "Sehl b. Hârûn", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (C.XXXVI): 319-320, İstanbul.
- Bozkurt, N. (1997). "Hârûnürreşîd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (XVI): 258-261. İstanbul.
- Bozkurt, N. (2003). "Mansûr", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (XXVIII): 5-6, İstanbul.
- Bozkurt, N. (2004). *Me'mûn*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (XXIX): 101-104, İstanbul.
- Demirci, M. (1996a). *Beytül-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Demirci, M. (1996b). "Beytül-Hikme", *İzlenim Dergisi*, 39: 11-14.
- Durmuş, İ. (2000). "İbnü'l-Mukaffa", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (XXI): 130-134, İstanbul.
- Erden B. Ş. (2020). "Beytül-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi", *Yüksek Lisans Tezi*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Erdem, G. (2013). "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytül-Hikme", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 16(42): 57-77.
- Endelüsî, Sâid el-. (2014). *Tabakât'l-Ümem* (Çev.:R. Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Fazlıoğlu, İ. (1997). "Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (XVI): 224-227, İstanbul.

- İmam Suyûtî. (2019). Halifeler Tarihi (Târîhu'l Hulefâ) (Çev.: A. Gündüz. thk. Cemal M. M.), Asalet Yayınları, İstanbul.
- Kaya, M. (1992). "Beytülhikme", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (VI): 88-89, İstanbul.
- Kaya, M. (2002). "Kindî, Ya'kûb b. İshak", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (XXVI): 41-58, İstanbul.
- Macit, M. (2011). "Tercüme Hareketleri", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (XL): 498-504, İstanbul.
- Nedîm, Muhammed İshak en-. (2019). el-Fihrist. (Çev.: R. Şeşen, Ed. A. Coşkun), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Polat, Y. (2015). "Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytül-Hikme", Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Varol, M. B. (2000). "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10(10): 479-504.